

PROJEKT DOKUMENTACYJNY

„Miejsca upamiętniające dyktatury komunistyczne w Europie
XX. wieku”

Wykonawcy projektu:

Kierownik projektu:

Ruth Gleinig
Ronny Heidenreich
Dr. Anne Kaminsky

Berlin, 12. 02. 2006 r.

Spis treści

1. Podsumowanie projektu
2. Treściowe rozgraniczenie projektu i definicja przedmiotu badań
 - 2.1. Definicja form materialnego i niematerialnego krajobrazu pamięci
 - 2.2. Granice upamiętnianej przeszłości
 - 2.2.1. Pojęcia represji, oporu i ofiary
 - 2.2.2. Jak obchodzić się z „przeszłością złożoną”
 - 2.2.3. Kontekst narodowy i nacjonalistyczny
 - 2.2.4. (Nie) krytyczne i afirmatywne formy pamięci
 - 2.3. Wspominanie nie tylko pamięci ofiar
 - 2.4. Nadawanie znaczeń i ostrość ujęcia
 - 2.5. Ograniczenia geograficzne
 - 2.6. Symbole diaspory
3. Realizacja międzynarodowego przewodnika po miejscach pamięci
 - 3.1. Powiązania projektu
 - 3.2. Wyniki projektu
 - 3.2.1. Bank danych
 - 3.2.2. Oferta internetowa
 - 3.2.3. Publikacje: seria „biała książka”
 - 3.2.4. Projekty pojedyncze
 - 3.2.5. Imprezy publiczne
 - 3.3. Kooperacja i współpraca

Załączniki

- I. Rozgraniczenia czasowe i periodyzacja
- II. Przegląd krajów

1. Podsumowanie projektu

Fundacja Badań nad Dyktaturą SED opracowuje dokumentację miejsc pamięci (znaki, symbole, muzea) przypominających o opozycji, oporze i prześladowaniach podczas reżimu komunistycznego w krajach Europy Wschodniej, Środkowej i Południowej, jak również w krajach byłego Związku Radzieckiego. Oprócz tego w dokumentacji uwzględnione zostaną państwa znajdujące się czasowo w sferze wpływów Związku Radzieckiego, w których w trakcie trwania okupacji sowieckiej doszło do niesprawiedliwości politycznych (np. Austria).

Projekt obejmuje także miejsca pamięci mieszczące się poza komunistyczną strefą wpływów, za granicą „zachodnią”, przypominające jednak o niesprawiedliwości, oporze, prześladowaniach i pokonywaniu komunistycznej dyktatury.

Celem projektu jest - możliwie najszersze - zestawienie (materialnych) form zmagania się z dyktaturą komunistyczną XX wieku. Powstająca w ramach projektu „topografia pamięci”, dotycząca poszczególnych regionów, umożliwić ma dostęp do narodowych form kultury i dyskursu pamięci, równocześnie zaś umiejscowić je w kontekście europejskim. Poprzez realizowany projekt Fundacja zamierza przyczynić się do umacniania pamięci o krzywdzie i ofiarach w świadomości publicznej, jak również wspierać międzynarodową współpracę dotyczącą przewycięzania dyktatur komunistycznych.

Jądro dokumentacji stanowią te miejsca i znaki przestrzeni publicznej, które przypominają o różnorodnych formach represji politycznych i prześladowaniach, jak również o ofiarach systemu komunistycznego i opozycji. Równocześnie uwzględnione będą także symbole powstałe w celu upamiętnienia zwycięstwa nad komunistycznym reżimem w trakcie rewolucji 1989/1991. Tym samym dokumentacja informować będzie o muzeach, zajmujących się prezentacją współczesnych zmagania z przeszłością komunistyczną. W ramach projektu zostaną wreszcie zebrane informacje o miejscach pamięci powstałych po roku 1989/1990, na fali pozytywnych przedstawień przeszłości komunistycznej.

Grupą docelową projektu są pracownicy naukowcy, dziennikarze, animatorzy edukacji politycznej, nauczyciele i politycy państw europejskich, zajmujący się problematyką kultury pamięci; osoby prześladowane podczas dyktatury komunistycznej i ich potomkowie, jak również zainteresowana tematem opinia publiczna.

2. Treściowe rozgraniczenie projektu i definicja przedmiotu badań

2.1. Definicja form materialnego i niematerialnego krajobrazu pamięci

Dzięki pomocy ze strony miejscowych partnerów i instytucji Fundacja zbiera wszystkie dostępne informacje o istniejących miejscach pamięci. W dalszej kolejności są one rejestrowane w banku danych. Oprócz znaków, symboli i muzeów uwzględniane są także miejsca o szczególnym znaczeniu historycznym, powstałe w celu przypominania o reżimie komunistycznym i jego przewyżczeniu.

W celu zachowania jasności klasyfikacji i opisu proponowane są następujące definicje poszczególnych kategorii:

- Określenie **miejsca pamięci** jako kategoria zbiorowa obejmuje w nadrzędnym znaczeniu wszystkie miejsca, w jakiegokolwiek formie przypominające o reżimie komunistycznym i jego przewyżczeniu.
- Terminem **znaki pamięci** określane są materialne formy pamięci ustanowione w miejscach i terenach historycznych. Z reguły znajdują się one w przestrzeni publicznej i są łatwo dostępne dla ogółu. Należą do nich krzyże, głazy, tablice, symbole religijne typu kapliczki, rzeźby. Ich kształt artystyczny zależy od tradycji religijnych, etnicznych a nierzadko również politycznych. Znaki pamięci przekazują informacje o znaczeniu historycznych miejsc, w których zostały ustanowione.
- **Ośrodki pamięci** oznaczają miejsca nauki i spotkania, które poprzez wystawy i oferty edukacyjne (zwiedzanie, biblioteki, etc.) informują o historii przekładowego kompleksu prześladowań. Znaczenie ośrodków pamięci wykracza poza aspekty muzealne. Najczęściej dysponują one także odrębnym znakiem pamięci, ustanowionym w celu przypominania o związanej z danym

miejscem historii. Tym samym można traktować je jako miejsca objaśniania i pamięci na historycznym obszarze.

- Jako **muzea** określane są w projekcie wszystkie instytucje i placówki, które w formie współczesnych wystaw zmagają się z problemem oporu i prześladowania podczas dyktatury komunistycznej, lub też ze skutkami i przewyciężaniem reżimu totalitarnego. Z reguły nie znajdują się one w miejscu historycznym, a swoją pracę muzealną traktują jako sprawę priorytetową. Pod pewnymi względami muzea wykazują podobieństwa do miejsc pamięci narodowej, jak w przypadku Domu Terroru w Budapeszcie czy Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Wilnie, umiejscowionych w przestrzeni historycznej. Jednakże w przeciwieństwie do owych miejsc wystawy w muzeach informują nie tylko o konkretnym, związanym z danym miejscem kompleksie prześladowań, ale przedstawiają szersze aspekty panowania totalitarnego. W przypadkach niejednoznacznych decydującą jest zawsze własna definicja instytucji.
- Kolejną kategorię stanowią **budowle sakralne**, wzniesione najczęściej w celu upamiętnienia ofiar należących do danej wspólnoty religijnej. Mogą znajdować się zarówno na terenach historycznych, jak również w innych, „nieobciążonych” miejscach przestrzeni publicznej. Budowle sakralne spełniają funkcje pamięci zinstytucjonalizowanej, wpisującej się w zwyczaje i tradycje danej wspólnoty religijnej, która ze względu na język symboli i treść historyczną jest selektywna.

Wszelkie instytucje i stowarzyszenia, zajmujące się badaniami naukowymi i społecznymi oraz edukacją polityczną, udostępniające publicznie swoje biblioteki i archiwa, nie posiadające jednak odrębnych wystaw etc., znajdują się - ze względu na cele projektu (przegląd miejsc pamięci w przestrzeni publicznej) - poza obszarem zainteresowań. Zostały one jednak uwzględnione w opracowywanej przez Fundację serii „Międzynarodowych Vademecum”.¹

¹ Dotychczas ukazały się Vademecum dotyczące Polski, Węgier, Czech i Rumunii.

Oprócz znaków pamięci znajdujących się w przestrzeni publicznej projekt obejmuje także miejsca, które stały się miejscami pamięci w wyniku specyficznych rytuałów (rocznice, jubileusze, etc.). Z reguły zastępują one miejsca historyczne i są wykorzystywane do różnego rodzaju wieców i manifestacji, przedstawień teatralnych, instalacji, etc., spełniających funkcje upamiętniające. Dotyczy to zwłaszcza miejsc o szczególnym znaczeniu narodowym i ponadnarodowym, jak np. Plac Wencla w Pradze, Plac Janka Kupały w Mińsku, Chreszczatyk w Kijowie czy Brama Brandemburska w Berlinie.

2. 2. Granice upamiętnianej przeszłości

2. 2.1 Pojęcia represji, oporu i ofiary.

Po upadku dyktatury komunistycznej, na skutek rewolucji 1989/1991, zbrodnie i przestępstwa komunistyczne stały się problemem publicznym. Tym samym doszło do społecznego uznania i uwznioślenia ofiar minionego systemu. Ze względu na wielość form politycznych represji, jak również ze względu na tło historyczne rozwoju systemu totalitarnego, ukształtowało się pojęcie ofiary, rzadko jednak odpowiadające – w sensie rehabilitacji i odszkodowania – statusowi ofiary, skodyfikowanemu na płaszczyźnie prawa państwowego. Oprócz politycznego i społecznego podłoża tych, często dyskusyjnych, rozstrzygnięć, status ofiary został nadany pojedynczym bohaterom czy grupom ze względu na doświadczone w przeszłości (i motywowane politycznie) krzywdy i prześladowania. Indywidualne podejmowanie decyzji, oczywiste dla społeczeństwa demokratycznego, implikuje jednak nowy wymiar pojęcia ofiary i oporu, oddając tym samym specyfikę kultury pamięci w poszczególnych krajach. Odbija się ona w materialnym krajobrazie pamięci, w szczególności zaś w różnorodności jego poszczególnych znaków i symboli.

Poniżej przyjrzymy się bliżej wybranym aspektom kultury pamięci, pozwalającym lepiej wyjaśnić specyfikę omawianego projektu.

2.2.2. Jak obchodzić się z „przeszłością złożoną”

W XX wieku kraje Europy Wschodniej, Środkowej i Południowej stały się terenem przestępstw dokonanych przez dwa wielkie reżimy totalitarne: nacjonalizm i komunizm. Niejednokrotnie państwa te przeżyły wielokrotną okupację, która odcisnęła trwałe piętno na ich kulturze pamięci. Nakłada się na to fakt panowania w nich autorytarnych reżimów już w okresie międzywojennym, także prześladowanych jednostki i grupy z powodów politycznych, religijnych, czy etnicznych. W centrum współczesnego dyskursu społecznego znajdują się jednak, przede wszystkim, zbrodnie nacjonalizmu i komunizmu, przy czym wyjątkowe znaczenie przypisywane jest Holocaustowi. Tym samym nie ulega wątpliwości, że także w badaniach zajmujących się upamiętnianiem zbrodni komunizmu, oddziaływanie i skutki dyktatury nazistowskiej nie mogą zostać pominięte. Stosownie do tego, że realizowany projekt nie zamierza niczego rekompensować, zbrodnie obu reżimów nie mogą być relatywizowane czy bagatelizowane. Równocześnie jednak oddziaływania i skutki dyktatury komunistycznej mają tu znaczenie pierwszorzędne. Rozszerzenie dokumentacji o krajobrazy pamięci związane z dyktaturą nazistowską - jakkolwiek nie byłaby one pożądana - wykraczałoby zdecydowanie poza ramy projektu.

Już jednak bez tych ograniczeń w miejscach obciążonych „przeszłością złożoną” pojawiają się liczne przecięcia między zbrodniami nacjonalistycznymi i komunistycznymi. Jako przykład posłużyć może Miejsce Pamięci Narodowej w Katyniu czy Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Wilnie. Jak powszechnie wiadomo, Katyń był nie tylko terenem egzekucji żołnierzy polskich i cywilów przez NKWD w 1940 roku, ale również miejscem zbrodni dokonanych podczas masowego terroru w latach 1937-38. Podczas panowania nazistów w tym samym miejscu anonimowo pochowano setki żołnierzy Armii Czerwonej, zmarłych z powodu głodu, chorób i wycieńczenia w niemieckich obozach wojennych. Owe przecięcie się zbrodni nacjonalistycznych i komunistycznych widać bardzo wyraźnie na przykładzie Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Wilnie, którego siedziba służyła jako plac aresztowań i egzekucji zarówno sowieckim, jak i niemieckim służbom bezpieczeństwa. Podczas okupacji sowieckiej to właśnie w Wilnie w latach 1939-40 i 1944-49 rozpoczynały się deportacje na Sybir; zaś w latach 1941-1944, podczas okupacji niemieckiej,

transporty Żydów i przeciwników politycznych do nacjonalistycznych obozów zagłady. Wykorzystywanie takich miejsc przez obie dyktatury i związana z tym kontekstualizacja miejsc pamięci jest ważnym elementem tej pracy.

Podobna sytuacja rysuje się w przypadku symboli pamięci ustanowionych dla uczczenia postaci i wydarzeń, wykazujących związek między zbrodniami narodowego socjalizmu i komunizmu. Jako przykład posłużyć tu mogą zbrodnie NKWD dokonane podczas ewakuacji więźniów politycznych w lecie 1941 roku z ziem zachodnich ówczesnej Rosji sowieckiej (kraje bałtyckie, Białoruś, Ukraina), które po wkroczeniu wojsk niemieckich zostały potraktowane jako pretekst do pogromów i w związku z tym umieszczane są w kontekście późniejszego wyniszczenia Żydów na tych terenach.

Kolejne przecięcia pojawiają się w trakcie walki sowieckich służb bezpieczeństwa z podziemnymi ruchami wolnościowym, wśród których znajdowały się również kolaboranci NS i przestępcy wojenni.

Na koniec warto wspomnieć o szwedzkim dyplomacie Raoulu Wallenbergu, ratującym Żydów węgierskich przed eksportacją do obozów śmierci, zaś po wyzwoleniu Węgier aresztowanym przez sowieckie służby bezpieczeństwa pod zarzutem szpiegostwa i zmarłym w Moskwie. Podobny przypadek reprezentuje Amerykanin Noel Field.

2.2.3 Kontekst narodowy i nacjonalistyczny

Po załamaniu się socjalistycznego reżimu totalitarnego refleksja o popełnionych w tym czasie zbrodniach powiązana została z zadaniem zakorzenienia w świadomości publicznej podstawowych wartości demokratycznych. Części państw byłego bloku wschodniego (np. trzem republikom nadbałtyckim), oprócz wprowadzenia demokracji, udało się także uzyskać niepodległość; tak, że upadek komunizmu stał się dla nich równocześnie aktem odzyskania suwerenności narodowej. Tym samym więc w wielu krajach Europy Środkowej i Wschodniej ogromną rolę odgrywać zaczęły związki między narodowym konstrukcjami tożsamościowymi a pamięcią o zbrodniach dokonanych podczas reżimu socjalistycznego. W tym kontekście w procesie upamiętniania ofiar komunizmu pojawiły się postacie i grupy prześladowane przez reżim socjalistyczny z powodu swoich przekonań antykomunistycznych i

nacjonalistycznych, czy też wyrazistych koncepcji politycznych. Równocześnie - zgodnie z normami zachodnioeuropejskimi - bohaterów tych nie zawsze można uznać za sprzymierzeńców demokratycznego porządku. Nie ulega wątpliwości, że ich działalność powinna zostać poddana krytycznej dyskusji. Ze względu jednak na narodowe kultury pamięci, słusznie uwypuklające dążenia narodowe i wolnościowe, powstałe dla uczczenia tych osób i grup pomniki zostaną uwzględnione w projekcie.

Problem ten odnosi się konkretnie do miejsc pamięci powstałych po przełomie 1989/1990 w celu upamiętnienia ruchów niepodległościowych i wolnościowych po pierwszej i drugiej wojnie światowej. To samo dotyczy pamięci ofiar różnorodnych wspólnot religijnych, którym w historycznym odniesieniu często brakowało podstawowych założeń demokratyczno-wolnościowych, lub były one przejmowane bardzo selektywnie (na przykład w części rosyjskiego kościoła ortodoksyjnego). Uwzględniając ten problem, symbole te będą przedstawiane i tłumaczone w historycznym kontekście z równoczesnym wskazaniem na specyfikę narodowych kultur pamięci.

2.2.4. (Nie) krytyczne i afirmatywne formy pamięci

Oprócz szerokiej dokumentacji istniejących fizycznie krajobrazów pamięci uwzględnione zostaną także różnorodne formy i fazy politycznych prześladowań w imię komunizmu. Tym samym projekt obejmować będzie znaki i symbole postawione w celu upamiętnienia towarzyszy partyjnych czy powiązanych z systemem artystów i naukowców, którzy w wyniku różnorodnych czystek i represji stali się ofiarami i są nimi także w dzisiejszym dyskursie publicznym.

Nieodłączną część historii systemu socjalistycznego stanowią okresy samokrytyki. Szczególnie w latach 30-tych i 50-tych liczne kadry nomenklatury stały się ofiarami politycznych prześladowań. Publiczna pamięć o tych funkcjonariuszach - jako przykład posłużyć może Imre Nagy na Węgrzech czy Dimitr Żilunowicz na Białorusi - pojawiała się w dwóch fazach, między rokiem 1956 i 1972 oraz na końcu lat osiemdziesiątych na skutek *glasnostii* i *perestrojki*. I tak tablice pamiątkowe w latach sześćdziesiątych otrzymali niektórzy mieszkańcy „Domu nad brzegiem”, lokalu mieszkalnego dla wyższej nomenklatury Związku Radzieckiego, którzy ofiarami politycznymi stali się w wyniku masowego terroru w 1937 roku. Wśród nich znajdował

się Aleksandr Kosarev, przewodniczący Komsomolu czy Jakov Peters, kierownik partyjnej komisji kontrolnej. Rehabilitacja tych osób i grup, które nierzadko same stanowiły część aparatu terroru, mieści się w ramach projektu w szerszym kontekście nazywania i opracowywania politycznych prześladowań. Miejsca pamięci poświęcone tym osobom zostaną udokumentowane [jak np. symbol pamięci dla generałów Armii Czerwonej (Tuchacevski), dla funkcjonariuszy służb bezpieczeństwa (Berszin) czy też funkcjonariuszy partyjnych (Trocki)].

Oprócz znaków i symboli pamięci, specyficznym tematom w kontekście prześladowań politycznych poświęcone są także niektóre muzea. Nie zawsze wykazują one jednak zainteresowanie opracowywaniem przeszłości. Wspomnieć tu należy przede wszystkim o zbiorach byłych organów bezpieczeństwa (milicji i służb specjalnych), które automatycznie poruszają też problem politycznych represji, bez ambicji ich krytycznego wyjaśniania. [Dokumentacja radzieckich służb bezpieczeństwa Federalna Służba Bezpieczeństwa Federacji (FSB), Muzeum Służb Bezpieczeństwa na Ukrainie (Dniepropetrowsk), Muzeum Policji w Charkowie, Muzeum Służb Bezpieczeństwa Republiki Marij EL w Rosji. Obiekty te będą wydzielone w części dotyczącej (nie) krytyczno-afirmatywnych form pamięci i w tym kontekście uwzględnione w projekcie.

Do tej części należą także te formy afirmatywnej kultury pamięci, która po przełomie 1989/1990 znalazła swój wyraz w (ponownym) stawianiu pomników przywódcom komunistycznym. Dotyczy to miejsc pamięci ustanowionych ku czci m.in. Dimitroffa, Stalina, Lenina, Dzierżyńskiego czy czekistów. Pomniki te, jak również inne podobne projekty muzealne, propagujące afirmatywną kulturę pamięci, zostaną uwzględnione w projekcie. Wymienić tu należy miejsca pamięci poświęcone przywódcom komunistycznym (np. miejsce pamięci narodowej Lenina czy muzeum Breżniewa w Dniepropetrowsku). W przypadku obiektów powstałych po roku 1989 szczególnie ważna wydaje się ich właściwa klasyfikacja i ocena, jak również poinformowanie opinii publicznej o formach pamięci retro.

2.3 Wspominanie nie tylko pamięci ofiar

Zmagania ze skutkami dyktatury komunistycznej w poszczególnych krajach znajdują swój wyraz nie tylko poprzez publiczne ustanawianie miejsc pamięci dla ofiar systemu czy bohaterów ruchu oporu, lecz obejmują także inne aspekty historii codziennej. Wspomnieć tu należy przede wszystkim o projektach i koncepcjach muzealnych, powstałych na fali krytycznego opracowywania przeszłości (projekt SocLand w Polsce). Do działu tego wpisują się także mające oddźwięk publiczny inscenizacje reliktyw komunistycznej kultury pamięci, co miało miejsce w parku Grutas na Litwie czy w parku Figur na Węgrzech. Niewątpliwie odzwierciedlają one jeden z aspektów dyskursu społecznego.

2.4 Nadawanie znaczeń i ostrość ujęcia

Skutkiem zawirowań historycznych ostatnich 15 lat było powstanie w Europie Wschodniej ogromnej ilości miejsc pamięci, symboli i muzeów. Po pierwszych wstępnych szacunkach ich liczba waha się między siedmioma a ośmioma tysiącami. Z powodu tak oszałamiającej ilości obiektów koniecznym jest wprowadzenie kilku kryteriów, umożliwiających sensowne opracowanie projektu.

Za punkt wyjścia uznać należy konieczność zbierania i dokumentowania informacji o wszystkich dostępnych miejscach pamięci, wpisujących się w badaną problematykę. W tym sensie realizowany projekt rozumie się jako „work in progress”, gdzie wszystkie informacje są na bieżąco uzupełniane i poprawiane. Szczegółowe opracowanie poszczególnych miejsc pamięci postępować może jednak tylko metodą selektywną i fragmentaryczną. Tym samym najważniejsze znaczenie i wyróżnienie przypisywane jest tym obiektom, przy których istnieje pewność, że reprezentują istotne dla danego kraju znaczenia i wartości. Okoliczność ta musi być uwzględniona przy ocenie wyników kwerendy i równocześnie dobrze wyjaśniona z punktu widzenia odbiorcy projektu.

Oprócz konkretnych propozycji umożliwiających rozwiązanie tego problemu, przedstawionych bliżej w rozdziale trzecim, uwzględnione zostaną także następujące formy pamięci materialnej:

- Muzea, miejsca i ośrodki pamięci

Tu przede wszystkim: muzea o historii politycznych prześladowań (muzea dotyczące okupacji, Dom Terroru w Budapeszcie, Muzeum Komunizmu w Pradze), miejsca pamięci powstałe na szczególnych pod względem historycznym terenach: (miejsce pamięci Sighet, miejsce pamięci narodowej w Katyniu, miejsce pamięci Perm 36). Następnie muzea o profilu historycznym, w całości lub częściowo zajmujące się badaną problematyką (muzea narodowe i militarne). Nie sposób pominąć także licznych muzeów znajdujących się na wsiach, mniej lub bardziej dokładnie zajmujących się problematyką politycznych prześladowań. Należą tu zarówno muzea regionalne, organizujące wystawy czasowe poświęcone problemom lokalnych prześladowań, jak i miejsca pamięci powstałe z inicjatywy prywatnej, poświęcone opozycjonistom i bohaterom ruchu oporu. Ze względu na trudną do oszacowania liczbę tego typu instytucji, będą one dokumentowane w zależności od warunków dostępu do źródeł.

- Miejsca i znaki pamięci o znaczeniu narodowym i ponadnarodowym, przypominające o politycznych prześladowaniach w sposób całościowy lub egzemplaryczny

Należą tu przede wszystkim setki tablic i krzyży, upamiętniające „Braci Leśnych” (Litwa, Łotwa) czy bojowników UPA na Ukrainie. Uwzględnienie wszystkich tego typu symboli wykracza zdecydowanie poza ramy projektu, dlatego też dokumentowane będą wybrane obiekty, odgrywające w kontekście narodowym szczególną rolę, poprzez komentarz historyczny odsyłające zaś do innych podobnych miejsc w całym kraju. Wyraźną poszlaką będzie tu m.in. ich związek z oficjalną i społeczną praktyką upamiętniania (notatka w akcie państwowym, udział w uroczystościach). Ponieważ jednak opisywanie miejsc pamięci o znaczeniu narodowym jest niezwykle trudne, ich wybór będzie każdorazowo dyskutowany z ekspertami.

2.5 Ograniczenia geograficzne

Dokumentacja odnosi się do tych państw europejskich, w których do przełomu 1989/1990 panował reżim komunistyczny. Poza obszarem zainteresowań znajdują się Niemcy, ponieważ w celu opracowania miejsc pamięci, symboli i muzeów upamiętniających dyktaturę w sowieckiej strefie okupacyjnej i później w NRD

powołany został osobny projekt. W tej chwili opracowywane jest jego drugie, rozszerzone wydanie, dokumentujące ponad 600 niemieckich miejsc pamięci.

Uwzględnione zostaną także kraje byłego Związku Radzieckiego, które po przełomie 1989/1990 uzyskały wolność państwową. Wydaje się to zasadne ze względu na duży obszar terytorialny byłego ZSRR, jak również – przede wszystkim - ze względu na to, że tereny te, zwłaszcza w Azji Środkowej, były miejscem masowych prześladowań politycznych (deportacje, obozy, wysiedlenia).

W projekcie znajdzie się również miejsce dla tych wszystkich krajów Europy, które w wyniku II wojny światowej znajdowały się w sowieckiej strefie wpływów i w których pod panowaniem radzieckim doszło do zbrodni politycznych. Wymienić tu należy Austrię, Finlandię, w pewnym sensie także Norwegię czy Danię. W jakim stopniu dokonane przez Rosjan zbrodnie znalazły odzwierciedlenie w krajobrazie pamięci, jest rzeczą do sprawdzenia i opracowania. W podobnym kontekście plasuje się Grecja, gdzie podczas wojny domowej w latach 1946-1948 popełniono wiele zbrodni w imię ideologii komunistycznej.

Zestawienie uwzględnionych państw znajduje się w załączniku.

2.6. Znaki diaspory.

W wyniku II wojny światowej, jak również po nieudanych rewolucjach i powstaniach w bloku wschodnim, wielu opozycjonistów i uczestników ruchu oporu zdecydowało się wyemigrować na zachód. Dzięki sprzyjającym warunkom politycznym możliwe było stworzenie tam miejsc pamięci ku czci ofiar opozycji, ruchu oporu i prześladowań. Większość tych symboli powstało dzięki inicjatywie diaspory z Węgier i Polski, zwłaszcza w Europie Zachodniej, Ameryce Północnej i Australii. Ich dokumentacja nie jest najważniejszym zadaniem projektu, w miarę możliwości będzie jednak uwzględniona.

3. Realizacja międzynarodowego przewodnika po miejscach pamięci

3.1. Powiązania projektu.

Międzynarodowy przewodnik po miejscach pamięci jest projektem Fundacji Badań nad Dyktaturą SED, opracowywanym pod kierunkiem dr Anne Kaminsky przez Ruth

Gleinig i Ronnyego Heidenreicha. Zamierzenie to jest realizowane przy współpracy z placówkami naukowymi i partnerami w kraju i zagranicą. Organizacją projektu kieruje Fundacja Badań nad Dyktaurą SED.

Opiekę naukową nad projektem sprawuje specjalna rada, składająca się z przedstawicieli wszystkich zaangażowanych w projekt instytucji oraz ekspertów naukowych. Dodatkowo przewidziane jest przeprowadzenie - zorientowanych na specyfikę danego kraju - warsztatów, kolokwiów i spotkań z ekspertami, umożliwiających dyskusję nad dotychczasowym stanem badań oraz pomoc w porządkowaniu specyficznych form narodowych kultur pamięci.

3.2 Wyniki projektu

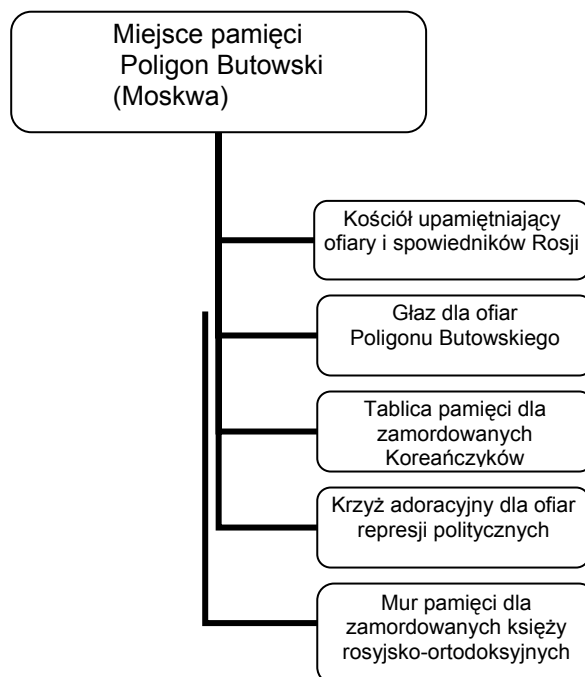
Zestawienie znaków, symboli pamięci i muzeów w bazie danych stanowi pierwszy krok do dokumentacji materialnego krajobrazu pamięci w Europie Środkowej. Zbiory bazy danych są jednak fragmentaryczne i oferować mogą jedynie wprowadzenie w problematykę. Dlatego planowane jest ciągle uzupełnianie bazy i poszerzanie jej o różnego rodzaju oferty. W efekcie końcowym powstać powinno szerokie forum dyskusyjno-informacyjne, poświęcone problemom kultury pamięci o komunizmie. Rozbudowa obejmować będzie następujące plany i oferty.

3.2.1 Bank danych

Zestawieniu wszystkich znaków, miejsc pamięci i muzeów służy internetowy bank danych. Są w nim umieszczone wszystkie informacje, umożliwiające ocenę i wykorzystywanie zebranych materiałów pod względem historycznym, deskryptywnym regionalnym i treściowym.

Zestawienie winno być jak najbardziej szczegółowe i przedstawiać możliwie szeroką paletę wyboru. I tak uwzględnione zostają także pojedyncze symbole, przynależące do większego miejsca pamięci.

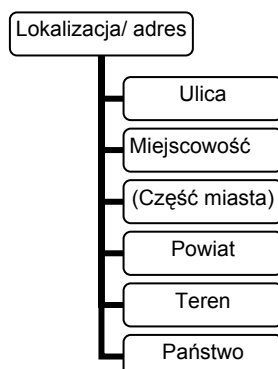
Na przykład

- Zestawienie informacji

W każdym omawianym przypadku podawane będą następujące informacje o miejscu:

- a) Nazwa regionalna w języku danego kraju (zgodnie z wymogami transliteracji), po niemiecku i po angielsku

b) Partner (o ile jest) i dane współpracujących instytucji

c) Opis w tle

Podany będzie po niemiecku, po angielsku i w języku narodowym. W pierwszej fazie projektu pojawią się jedynie opisy po niemiecku. Uporządkowany będzie następująco:

1) Rodzaj i lokalizacja miejsca pamięci

2) Opis historii powstania (inicjatorzy, data poświęcenia etc.). W szczególności opracowane zostaną tutaj następujące informacje:

Opis podstawowy

Inicjatorzy

Data poświęcenia/ustanowienia obiektu

Wykonawcy

- Opis historyczny w tle

Przewidziane jest krótkie przedstawienie tła historycznego, odnoszącego się w pierwszym rzędzie do konkretnych i regionalnych aspektów obiektu. Szerszą kontekstualizację umożliwiać będą artykuły uzupełniające, dzięki którym użytkownicy uzyskają informacje o historii komunistycznego panowania w danym regionie.

Żeby uniknąć redundacji treściowych, pojawiającej się przykładowo wtedy, kiedy dla jednej grupy ofiar istnieje duża ilość takich samych znaków pamięci, uwzględniane będą jedynie znaki dla danego miejsca najbardziej specyficzne. Specjalny link odsyłać będzie do artykułu podstawowego, zawierającego informacje o wszystkich przynależących do tego obiektu miejscach pamięci.

d) Napisy

Napisy opracowywane będą w sposób szczególny. Najpierw pojawią się w języku danego kraju, potem w tłumaczeniu na niemiecki i angielski. Język, w którym napis

został sporządzony, będzie szczególnie wyróżniony. Umieszczone będą także informacje o dokładnej lokalizacji napisu na danym symbolu.

e) Zdjęcia

Do opisów przyporządkowane będą zdjęcia, pokazujące obiekt w całości oraz różne jego ujęcia. Ze względu na to, że opis nie zawiera informacji o wszystkich aspektach formalnych i znaczeniach symbolicznych, użytkownik powinien mieć możliwość wyrobienia sobie wrażeń wizualnych obiektu.

Zdjęcia zostaną zestawione w specjalnym archiwum filmowym.

f) Bibliografia i źródła

Podane będą adresy bibliograficzne wszystkich wykorzystanych przy opisie prac i źródeł, jak również - ze względu na użytkowników - dalsze wskazówki bibliograficzne, umożliwiające samodzielne studia.

- Użyteczność

Użytkownicy mogą przeszukiwać bazę danych pod względem historycznym, deskryptywnym, regionalnym i treściowym.

a) Poszukiwania historyczne

Każdemu miejscu pamięci przyporządkowane zostaną konkretne hasła, mające związek z badanym obiektem. Uporządkowane zostaną chronologicznie, zgodnie z fazami prześladowań zarysowanymi w załączniku.

Kolejne hasła uporządkowane zostaną za pomocą kryteriów normatywnych. Możliwy będzie na przykład dostęp do miejsc pamięci w odniesieniu do obozu, służb bezpieczeństwa, więzień i obozów pracy. W tym celu opracowane zostaną specjalne przydatne katalogi haseł.

b) Poszukiwania deskryptywne

Pod pojęciem kwerendy deskryptywnej rozumie się poszukiwania zewnętrznych wyróżników danego miejsca pamięci. Dotyczy to różnicy między muzeami, miejscami pamięci, budowlami sakralnymi i znakami pamięci. Dla ostatniej kategorii wprowadzone zostanie rozróżnienie na głazy, tablice i krzyże pamięci, drogi krzyżowe, kapliczki, obrazy, miejsca i napisy.

c) Poszukiwania regionalne

Przy pomocy dokładnych opisów możliwy będzie wybór miejsc pamięci z konkretnych regionów. Możliwość ta istnieje – w kolejności – dla państw, województw, powiatów i miejscowości.

Dla uproszczenia i wygody użytkownika oddane zostaną do dyspozycji różne interaktywne mapy. Dzięki nim możliwe będzie przywołanie poszczególnych regionów i miejsc na podstawie opisu. Wzór stanowi tu zrealizowane właśnie przez centrum Sacharowa projekt „Pomniki dla ofiar represji politycznych na terytorium byłego ZSRR”.

Oprócz tego do dyspozycji oddane będą również listy z miejscami uporządkowanymi według przynależności państwowej.

d) Poszukiwania treściowe

Możliwym jest przywołanie następujących informacji: daty poświęcenia obiektu, nazwiska inicjatorów przedsięwzięcia (osoby i instytucje), wykonawców. Oprócz tego powinno być możliwym wyszukiwanie za pomocą wybranych słów z napisów czy nazw obiektu. Klasyfikacja ze względu na język obiektu jest również możliwa.

Nie jest przewidziane poszukiwanie wewnątrz tekstu opisu. Wszystkie zawarte w nim informacje powinny być wyszukiwane za pomocą odpowiednich haseł.

3.2.2 Oferta internetowa

Wyniki dokumentacji z banku danych będą udostępnione publiczności w formie strony internetowej. Przewiduje się umieścić je w kontekście wybranych tekstów, recenzji, notatek prasowych. Do ich tworzenia zachęceni będą naukowcy, dziennikarze etc..

Dla dalszych informacji na bieżąco sporządzane i uzupełniane będą bibliografie do poszczególnych tematów. Oprócz tego planuje się zestawienie licznych linków, odsyłających do stron internetowych spokrewnionych tematycznie, jak również stron domowych instytucji i związków. W celu uaktywnienia użytkowników powołane będzie forum dyskusyjne, pozwalające wyjaśnić wątpliwości dotyczące kultury pamięci. Równocześnie na stronie pojawi się kalendarz z terminami i propozycjami tematycznych spotkań, konferencji etc.

Opiekę redakcyjną i naukową nad stroną sprawować będzie powołany w tym celu pracownik Fundacji. Żeby zapewnić przepływ informacji będzie on kooperował z różnymi instytucjami. Współpraca z istniejącymi już portalami, jak np. H-Soz-Kult, Joe-lista czy Osteuropa-Netzwerk jest pożądana.

3.2.3 Publikacje: seria „biała książka”

W nieregularnych odstępach czasowych (w zależności od stanu badań) opracowywana będzie tzw. „biała książka”, z artykułami dotyczącymi kultury pamięci w Europie Wschodniej i Środkowowschodniej. Do jej powstania zaproszeni są dziennikarze, pisarze i naukowcy, zajmujący się współczesnym stanem badań dotyczącym zmagania z przeszłością komunistyczną i prawnej rehabilitacji.

W planach długofalowych istnieje możliwość opublikowania wyników projektu w formie drukowanej. Ze względu jednak na dużą objętość zamierzenia jest to w tej chwili cel drugorzędny. W publikacji „Komunizm w muzeach” (Wydawnictwo Böhlau 2005) zawarty został wyciąg dotychczasowych poszukiwań, zawierający informacje o muzeach i miejscach pamięci (patrz załącznik).

3.2.4 Projekty pojedyncze

Ze względu na ogromną ilość miejsc przypominających o komunizmie planowane jest opracowanie – we współpracy z odpowiednimi instytucjami i naukowcami –

określonych dziedzin kultury pamięci w kontekście projektu dokumentacyjnego. Chodzi tu o dokumentację i badania historyczne i regionalne. Sporządzone artykuły zostaną ujęte w bazie danych i mogą być prezentowane na stronie internetowej.

3.2.5 Imprezy publiczne

W celu wspierania współpracy między poszczególnymi instytucjami, oraz udostępniania projektu „Przewodnik po międzynarodowych miejscach pamięci” szerokiej publiczności, planowane jest organizowanie publicznych imprez i for dyskusyjnych poświęconych wybranym zagadnieniom kultury pamięci. Szczególne znaczenie mają tu przede wszystkim kontakt i wymiana między naukowcami i dziennikarzami reprezentującymi badane dziedziny. Organizacja imprez możliwa jest we współpracy z innymi instytucjami. Poza tym Fundacja Badań nad Dyktaturą SED regularnie informuje o projekcie na innych własnych imprezach o charakterze międzynarodowym.

3.3. Kooperacja i współpraca

W trakcie kwerendy i oceny wyników badań Fundacja skazana jest na pomoc ekspertów i instytucji z kraju i z zagranicy. Tym samym w ramach projektu wykorzystywane są międzynarodowe kontakty Fundacji. Przy wyszukiwaniu miejsc pamięci w poszczególnych krajach Fundacja współpracuje z Związkami Więźniów i twórcami inicjatyw rozliczeniowych, którzy z reguły są także inicjatorami ustanawiania miejsc pamięci. Wkład pracy ze strony tychże organizacji stanowi istotną część projektu. W miarę możliwości Fundacja zwraca się z prośbą o wsparcie realizowanego zamierzenia do różnorodnych muzeów i instytucji, jak na przykład Muzeów Okupacji czy Komunizmu. Do projektu włączone są także instytucje niemieckie rezydujące za granicą; np. Instytut Goethego, Fundacja im. Adenauera, Fundacja im. Roberta Boscha etc.

Dzięki temu możliwe jest uzyskanie informacji o miejscach pamięci, uzupełnionych dzięki staraniom partnerskich instytucji. Równocześnie możliwe jest uzyskanie praw autorskich do fotografii.

We współpracy z miejscowymi partnerami przedstawiany zostaje cel projektu wraz ze wglądem w europejską kulturę pamięci. Przedstawienie to uzupełnia często

narodową topografię pamięci, realizowaną ostatnimi czasy w prawie każdym kraju. Szczególnie pożądaną jest tym samym współpraca z instytucjami i związkami zajmującymi się tą problematyką.

Po opracowaniu miejsc pamięci użytkownikom udostępnione zostaną także artykuły wprowadzające do kultury pamięci i politycznych prześladowań poszczególnych krajów. Oferta ta jest o tyle ważna, gdyż umożliwia umiejscowienie - często dyskusyjnych i kontrowersyjnych miejsc pamięci - w kontekście historycznym i politycznym. Równocześnie podkreślić należy, że opracowane w Fundacji opisy obiektów zostaną poddane ocenie i recenzjom ekspertów. Do tego celu Fundacja stara się pozyskać wybitnych naukowców oraz kooperuje z instytucjami w kraju i zagranicą. Istnieje także możliwość, by zebrane przez Fundację materiały zostały wykorzystane jako podstawa do innych projektów badawczych.

Projekt jest dodatkowo wspierany dzięki kompetencjom Fundacji Topografia Terroru (Thomas Lutz), opracowującej podobny projekt odnoszący się do narodowego socjalizmu.

Załącznik I

Rozgraniczenia czasowe i periodyzacja

1. Między Rewolucją Październikową a II Wojną Światową (1917-1945)

- Wojna domowa 1917-1923

Prześladowanie przeciwników dyktatury komunistycznej rozpoczęło się natychmiast po przejściu władzy przez bolszewików w 1917 roku. Aż do końca wojny domowej i utworzenia ZSRR w 1923 roku utrzymywały się spory między „białą armią” i nowymi państwami satelickimi. W związku z tymi wydarzeniami ciągle na nowo dochodziło do aktów przemocy ze strony bolszewików. I mimo, że należy rozpatrywać je w kontekście wojny domowej, przełom roku 1917/1918 wyznacza ich początek. Pomniki w południowej części Rosji, upamiętniające masakrę ludności cywilnej przez czekistów i Armii Czerwoną, uznać można za chronologiczne wprowadzenie do projektu dokumentacyjnego.

Równocześnie uwzględnione zostaną miejsca ustanowione w związku z dokonanymi przez bolszewików w trakcie wojny domowej 1918-1922 wypędzeniami, deportacjami i egzekucjami „obcych klasowo elementów”, mieszczaństwa i szlachty. Dotyczy to przede wszystkim kultury pamięci w Rosji, w odniesieniu do mordy na rodzinie carskiej, wywłaszczenia i wypędzenia szlachty polskiej i niemieckiej oraz zamordowania generałów carskich podczas wojny domowej (np. Kolczak).

Podobnie kształtuje się kultura pamięci w podziemiu i ruchach wolnościowych w latach dwudziestych, bojkotujących - w szczególności na Białorusi i na Ukrainie - wprowadzenie reżimu socjalistycznego. W wyniku protestów dochodziło wówczas do różnego rodzaju powstań, dławioną przez Armię Czerwoną (powstanie w Słucku w 1920 roku, ruch „Niebieskich Fartuszków” na Ukrainie). Jeśli tylko ich uczestnicy nie stracili życia w wyniku starć militarnych, zostali zakwalifikowani jako wrogowie polityczni i ofiary represji. Powstania te zajmują szczególne miejsce w kulturach narodowych, dlatego też ich uwzględnieni w banku danych jest konieczne.

Podobnie jak w Rosji, także na Węgrzech w latach dwudziestych na krótko doszło do ukształtowania się reżimu komunistycznego. Pod panowaniem Beli Kuna wielu obywateli - z powodów politycznych - stało się ofiarami węgierskiego reżimu. Sam

Kuna został powieszony w Moskwie w ramach Wielkiego Terroru i pochowany w masowym grobie pod Moskwą.

- Dwudziestolecie Międzywojenne 1923-1939

W okresie tym kultura pamięci ograniczona zostaje do Rosji sowieckiej. Można wyróżnić tu następujące fazy prześladowań: kolektywizacja, terror masowy 1937/38, prześladowania wrogów klasowych i inteligencji.

- Kolektywizacja i „wielki głód”

W ramach kolektywizacji mieszczą się także sztucznie wprowadzone klęski głodu na Ukrainie, w Kazachstanie i południowej części Rosji w latach 1922-1923 i 1930-1934. Mimo wcześniejszych sporów badaczy, nikt dziś nie podważa tezy o wielkim głodzie jako formie represji politycznej. Tym samym pomniki te, obok pomników deportowanych i zamordowanych „kułaków”, zostaną umieszczone w projekcie.

- Terror masowy i prześladowania politycznych przeciwników

Wiele miejsca w krajobrazie pamięci państw GUS zajmują pomniki dla ofiar Masowego Terroru w latach 1936-1938. Należą do tego także miejsca przypominające o ofiarach obozów, zsyłek i przymusowych przesiedleń, jak również prześladowane ofiary różnorodnych wspólnot religijnych.

- Okupacja sowiecka w Polsce i w krajach bałtyckich (1939/1941/1944/1991)

Okupacja sowiecka we wschodniej części Polski w 1939 roku i w krajach bałtyckich w 1940 wyznacza istotną cenzurę w historii tych państw i jest tym samym mocno obecna w narodowych kulturach pamięci. Prześladowanie przeciwników politycznych, „elementów wrogich klasowo”, rozpoczynająca się właśnie kolektywizacja rolnictwa, przede wszystkim jednak zaplanowane deportacje kolejnych grup społecznych są, z przyczyn socjotechnicznych, kluczowym

fragmentem kultury pamięci. Pomniki upamiętniające ofiary tych wydarzeń znajdują się w projekcie.

- Ewakuacja więźniów NKWD latem 1941 roku

W dalszej kolejności projekt uwzględnia pomniki upamiętniające ewakuację więźniów NKWD w czerwcu i w lipcu 1941 roku. (Przebieg II wojny światowej sprawił, że na wydarzenie to nałożyła się okupacja niemiecka). Wraz z napadem Niemiec na Rosję sowiecką Stalin wydał rozkaz ewakuowania wszystkich zakładników więzień w głąb ZSRR. Tam, gdzie owe przemieszczania nie były możliwe ze względu na wejście żołnierzy niemieckich, NKWD było zobowiązane do dokonania natychmiastowych egzekucji. Doszło do nich w wielu miejscach. Resztki ciał zostały odkryte przez ludność miejscową wraz z wejściem armii niemieckiej. Strona niemiecka wykorzystała i zinstrumentalizowała przestępstwa Rosjan, w celu zainicjowania pogromów żydowskich. Ich ofiarami latem 1941 roku stało się mnóstwo ludzi.

Tym samym niektóre więzienia stały się sceną nie tylko przestępstw NKWD, ale również miejscem prześladowania Żydów (Lwów, Sambir, Dubno, Zolocziw, Ryga). Tymczasem w kulturze pamięci, przede wszystkim na zachodniej Ukrainie i na Białorusi, upamiętnia się – z różnych względów – wyłącznie ofiary NKWD. Ponieważ jednak pomniki te mają istotne znaczenie, nie mogą być wykluczone. Koniecznym jednak wydaje się tu dodatkowy komentarz, zwracający uwagę na podwójną przeszłość tych miejsc.

Przecięcie się zbrodni socjalistycznych i narodowo-socjalistycznych jest także widoczne w innych miejscach: w zakładach karnych i obozach, które podczas okupacji niemieckiej zostały wykorzystane jako teren kolejnych zbrodni. Dokumentują je m.in. Memorial Sighet, Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Wilnie, tablica pamięci na teatrze w Rydze. W przypadku tych miejsc musi pojawić się wyraźna informacja o ich podwójnej przeszłości.

2. Okres powojenny / kształtowanie się demokracji ludowych (1944/1945)

- Działalność podziemna i ruchy oporu

Wyzwalanie kolejnych krajów Europy Wschodniej przez Armię Czerwoną prowadziło do kształtowania się w nich antykomunistycznych ruchów wolnościowych. Przeciwstawiały się one wejściu Rosjan walką zbrojną i podziemną. O ile polityczne wizje tych organizacji znacznie się od siebie różnią, o tyle we wszystkich państwach przynajmniej częściowo rekrutowały się one ze związków kolaborujących z okupantem niemieckim. Tym samym upamiętnianie tychże ruchów jest sprawą wysoce kontrowersyjną.

W swoich planach były one zorientowane na ponowne ustanowienie państw narodowych, często z wykorzystaniem reżimów okresu międzywojennego. Nałożenie się na siebie kolaboracji, uczestnictwa w pogromach antyżydowskich (Ukraina, kraje bałtyckie), przynależności do narodowych ruchów faszystowskich (Pfeilkreuzer na Węgrzech, Erzengel Michael w Rumunii, ruch Hlinki na Słowacji) oraz demokratycznie rozumianego ruchu oporu utrudnia sformułowanie jednoznacznej opinii o politycznych założeniach tych ruchów. W większości państw wspomina się je w odniesieniu do działalności wolnościowej i antykomunistycznej. Tymczasem tworzą one, zwłaszcza w krajach bałtyckich (Bracia Leśni), na Ukrainie (UPA), w Polsce (Armia Krajowa), w mniejszym stopniu w Rumunii, na Węgrzech i na Słowacji (Biały Legion) ważną, choć dyskusyjną część kultury pamięci.

Dyskusję na ich temat dodatkowo obciąża problem wewnętrznych konfliktów etnicznych, rozniecanych w chaosie lat powojennych między poszczególnymi organizacjami podziemnymi. Dość wspomnieć tu konflikt między Ukrainą (UPA) a Polską (Armia Krajowa) na Wołyniu. Pomniki dotyczące tej dziedziny wykraczają poza ramy projektu.

- Przesiedlenia, wysiedlenia i deportacje w trakcie ustalania nowego porządku (za wyjątkiem Niemiec)

Ustalone w Jałcie nowe granice implikowały masowy transfer ludności we wszystkich częściach Europy. Umieszczanie tych wydarzeń w kontekście prześladowań politycznych jest sprawą trudną, jednakże nie całkiem chybioną. Nie I tak na przykład deportacje części społeczeństwa w krajach bałtyckich, zahamowane w 1941 roku, powtórzone zostały wprawdzie w innych warunkach politycznych, ale z tą samą

motywacją. Wypędzenie polskiej mniejszości ze wschodnich terenów Rzeczypospolitej miało też, w kontekście sowjetyzacji tych terenów, wiele akcentów politycznych. To samo dotyczy – nawet jeśli budzi kontrowersje – akcji przesiedleńczej „Wisła” na Ukrainie w roku 1947. Podobne przypadki można stwierdzić w Bessarabii, na Słowacji i w Rumunii.

Ponieważ ściśle rozgraniczenie między celem etnicznych zamieszek a politycznie motywowaną przebudową społeczeństwa z przyczyn socjalnych, ekonomicznych i etnicznych (sowjetyzacja) nie jest możliwe, pomniki dotyczące tego problemu będą uwzględniane sporadycznie. Za takim rozwiązaniem przemawia też fakt, iż transfer ludności nierzadko był rezultatem politycznej samowoli, przeprowadzanym z powodów ideologicznych. Jednoznacznie polityczny charakter miały deportacje i przesiedlenia okresu powojennego, przeprowadzane – czasem wspólnie z ruchami podziemnymi - z zamiarem „ubezpieczania” granic (kraje bałtyckie, Ukraina). Pomniki te, mimo iż najczęściej przedstawiane w kontekście wypędzeń, zostaną uwzględnione i udokumentowane w projekcie.

- Prześladowanie przeciwników politycznych, „elementów mieszczańskich”, kolektywizacja

Prześladowanie przeciwników politycznych i przedstawicieli mieszczaństwa miało miejsce we wszystkich krajach Europy. To samo dotyczy represji skierowanych przeciwko różnorodnym wspólnotom religijnym.

- Antysemityzm państwowy

Uwzględnione zostaną także pomniki upamiętniające prześladowania mniejszości żydowskich w latach powojennych, odbywające się pod osłoną różnych politycznych kampanii (ideologicznych) i jednoznacznie wykazujące antysemicki charakter. Dotyczy to zwłaszcza tablic upamiętniających akcje przeprowadzane pod hasłem antysyjonizmu i kosmopolityzmu w końcu lat czterdziestych w ZSRR i innych państwach Europy Wschodniej (Polska), skierowane przeciwko żydowskim naukowcom, lekarzom, członkom partii.

W tym miejscu wykluczone zostaną represje skierowane przeciwko żydowskim wspólnotom wiernych w latach 1920-1930 w Rosji sowieckiej. Opracowane zostaną w kontekście prześladowań wspólnot religijnych.

- Kolektywizacja

Uwzględnione zostaną pomniki, odnoszące się do ofiar wywłaszczenia z ziemi i fabryk.

- Powstania

Punkt ciężkości spoczywa na pomnikach, przypominających o powstaniach narodowych w Polsce w latach 1953-1956, 1970-71, 1980-83, na Węgrzech w roku 1956, Czechosłowacji w roku 1968 jak również powstania robotników w Rumunii w roku 1987 (Braszow) i w ZSRR w 1962 roku.

Uwzględnione zostaną także powstania i strajki, wybuchające po roku 1953 w obozach i w więzieniach (Workuta, Norilsk, Karaganda i inne).

- Ruch dysydencki (opozycja)

Oprócz miejsc pamięci poświęconych ważnym osobistościom opozycji uwzględnione zostaną także pomniki zbiorowe, upamiętniające protesty ludności w krajach Europy Wschodniej (Solidarność, Charta 77, etc.)

- Represje etnopolityczne

Pod tym pojęciem kryją się prześladowania polityczne takie jak przymusowe przesiedlenia czy asymilacje, skierowane przeciwko mniejszościom religijnym i etnicznym. W szczególności dotyczy to skutków polityki narodowościowej w Europie Południowej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (Bułgaria), oraz represji politycznych za czasów Stalina.

- Ruchy niepodległościowe 1989/1991

Oprócz symboli upamiętniających rewolucje 1989/1991, które przyczyniły się do upadku bloku wschodniego i niezależności poszczególnych państw, uwzględnione zostaną także pomniki przypominające bohaterów czy grupy bohaterów tych rewolucji. Równocześnie udokumentowane zostaną miejsca pamięci odnoszące się do ofiar ruchów niepodległościowych wywodzących się z opozycji.

Odrębną grupę stanowią pomniki ustanowione w celu przypomnienia wydarzeń ściśle powiązanych z ruchami ekologicznymi i obywatelskimi. Z ruchów propagujących ochronę środowiska nierzadko wyłaniały się inicjatywy społeczne, biorące udział w politycznym przełomie. Aspekt ten zostanie uhonorowany poprzez uwzględnienie pomników, przypominających (na przykład) o katastrofie w elektrowni jądrowej w Czarnobylu.

Załącznik II

Przegląd uwzględnionych w projekcie państw

Albania
Armenia
Azerbejdżan
Białoruś
Bośnia i Hercegowina
Bułgaria
Estonia
Kirgizja
Kazachstan
Chorwacja
Łotwa
Litwa
Macedonia
Mołdawia
Mongolia
Polska

Rumunia
Federacja Rosyjska
Serbia i Montenegro
Słowacja
Słowenia
Tadżykistan
Czechy
Turkmenistan
Ukraina
Węgry

Kanada
USA
Wielka Brytania

Zestawienie to zostanie uzupełniane o kraje znajdujące się czasowo pod okupacją sowiecką:

Dania
Finlandia
Grecja
Norwegia
Austria